

№ 33 (2023) С. 178–186
National Academy of Fine Arts and Architecture
Collection of Scholarly Works
«Ukrainian Academy of Art»
ISSN 2411–3034
Website: <http://naoma-science.kiev.ua>

УДК 7.038.541(477)
ORCID ID: 0000-0002-8982-2005
ORCID ID: 0000-0003-2490-113X
DOI <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2023-33-20>

Наталія Лісова

аспірантка кафедри теорії та історії мистецтва
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури
lisova_nataliia@ukr.net

Катерина Гамалія

доктор мистецтвознавства, доцент
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури
gamaleya@ukr.net

ТЕРАПЕВТИЧНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ЛЕНДАРТУ

Анотація. Метою даної статті було дослідити специфіку розвитку та постановку нових завдань перед українським лендартом в умовах воєнного часу, і висвітлити чинники, що сприяли формуванню неповторності художньої мови українського лендарту.

Методи дослідження. Грунтовний підхід до вивчення теми поєднав такі методи наукового дослідження, як: аналітичний – для вивчення стану дослідження обраної теми; системний – для обробки літературних джерел; порівняльний – для визначення спільних та відмінних рис творчого пошуку представників лендарту; історико-хронологічний – для вивчення періодів становлення українського лендарту; метод мистецтвознавчого аналізу – для характеристики окремих творів художників.

Результати. Дослідження присвячене аналізу вітчизняного лендарту в системі українського сучасного мистецтва. Попри сорокарічну творчу практику лендарту на теренах України, у мистецтвознавстві й дотепер бракує ґрунтовних досліджень, присвячених особливостям українського мистецтва доквілля. Окремі статті в періодичних виданнях не дозволяють охарактеризувати особливості українського лендарту, які різняться його від зарубіжного мистецтва середовища. Авторами статті було розглянуто діяльність мистецьких заходів, реалізованих в умовах збройної агресії РФ проти України. Здійснено аналіз творчих робіт, виконаних у природному середовищі в рамках мистецьких проєктів, як частини культурної програми в Україні 2022 р., створених з метою підтримки та реабілітації українських художників. Також, досліджено результати практичних занять з лендарту для тимчасово переміщених дітей та підлітків. Простежено особливості розвитку українського лендарту після 24 лютого 2022 року.

Висновки. Вперше в дослідженні було визначено психологічно-терапевтичну складову українського мистецтва доквілля. Це дало підставу стверджувати, що вітчизняне мистецтво доквілля сформувало оригінальну світоглядну мову, завдяки чому органічні матеріали стали універсальним інструментом пізнання світу, де особливе місце посідає емоційно-чуттєва сфера, як унікальна риса творчого світосприйняття.

Ключові слова: лендарт, українське сучасне мистецтво, мистецтво доквілля, середовище, енвайронмент, арттерапія, лендарт-терапія.

Nataliia Lisova

Postgraduate Student at the Department of Art Theory and History
National Academy of Fine Arts and Architecture
lisova_nataliia@ukr.net

Kateryna Gamallia

DSc in Art Studies, Associate Professor
National Academy of Fine Arts and Architecture
gamaleya@ukr.net

THERAPEUTIC ROLE OF UKRAINIAN LAND ART

Abstract. *The purpose of this article is to study the development of Ukrainian land art and its new challenges in wartime conditions. Methods.* A thorough approach to the study of the topic combined such methods of scientific research as: analytical – to study the state of research of the chosen topic; system – for processing literary sources; comparative – to determine the common and distinctive features of the creative search of representatives of land art; historical-chronological – to study the periods of formation of Ukrainian land art; method of art analysis – for characterizing individual works of artists.

Results. *The study deals with the analysis of national land art as a part of Ukrainian contemporary art. The main problem of our study is that there is still a lack of fundamental research on Ukrainian environmental art. There is a need to characterize the distinguishing features of Ukrainian land art different from foreign environmental art. Our study aims to highlight the factors that contributed to the unique character of Ukrainian land art. As a result, having studied the land art events in the context of modern Ukrainian art, the authors claims that Ukrainian environmental art has formed an original worldview language, different from foreign practices. For artists, organic materials have become a universal research tool for learning the world. The authors identify, for the first time, psychological and therapeutic role of Ukrainian environmental art by exploring the art works and land art projects in Ukraine in 2022.*

Conclusions. *The study singles out the factors influencing the mental context of the Ukrainian environmental art, where a special place belongs to the emotional and sensual sphere. This gives reason to highlight the therapeutic component of Ukrainian land art as a part of world art as a unique phenomenon of creative world perception. At the same time, the issue of harmony between man and nature becomes especially relevant in the third millennium. It is land art that performs the unique function of uniting man with nature.*

Key words: *land art, Ukrainian contemporary art, environmental art, art therapy, land art therapy.*

Постановка проблеми. У сфері вітчизняного мистецтвознавства досі бракує фундаментальних наукових досліджень, присвячених особливим рисам українського мистецтва доквілля. Одноосібні статті в періодичних виданнях не дають змоги розкрити сутність українського лендарту, яка виокремлює його з-посеред практик закордонного мистецтва енвайронменту. Вважається необхідним вказати на особливості розвитку українського лендарту після 24 лютого 2022 року.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на те, що лендарт у мистецькому середовищі України сформувався наприкінці 1990-х рр., досліджень, присвячених цьому виду сучасного мистецтва надзвичайно мало. Наявні джерела дають лише загальну характеристику творчого становлення лендарту в Україні, намічаючи риси національної стилістики на прикладі окремих проєктів. Для розуміння середовища українського лендарту у контексті нашого дослідження, важливим є альбом «Мистецтво доквілля: Україна 1989–2010» за редакцією П. Бевзи та Г. Гідори. У виданні зібрано світлини об'єктів лендарту, також окремим блоком подані тексти художників, мистецтвознавців, кураторів та авторів

робіт: П. Бевзи, В. Кауфмана, О. Никитюка, Н. Кохан, Г. Гідори, А. Сидоренка, А. Блудова, В. Бахтова та інших [1, с. 7].

У статті мистецтвознавця Г. Вишеславського «Українському ленд-арту 36 років!» в періодичному виданні «Галерея» (№ 34, 2008) розглянуто еволюцію вітчизняного мистецтва доквілля від найперших практик до інституалізації лендарту як синтезу енвайронменту, перформансу та гепенінгу на початку 1990-х років [2, с. 9]. Т. Грідяєва детально описує практики мистецтва доквілля в Україні за період з 1970-х по 2000-ні роки у статтях «Перформанс та просторові мистецькі події-акції в Україні 1960-х – перша пол. 1990-х років» у періодичному виданні «Народознавчі зошити», № 4 (124), 2015 року та «Мистецтво ленд-арту в Україні впродовж 1980-х – пер. пол. 2000-х років» у виданні «Народознавчі зошити», № 5 (125), 2015 року [3, 4]. Дослідниця Н. Кохан у дисертації «Ленд-арт у контексті сучасного ландшафтного дизайну» (2019 р.) розглядає творчість художників лендарту як відгалуження ландшафтного мистецтва [5]. В. Мельниченко дослідила заняття з лендарту з дітьми дошкільного віку у кваліфікаційній роботі другого рівня вищої освіти «Формування розвивального

простору у закладі дошкільної освіти засобами ленд-арту» (2021 р.) [6]. У своїх працях дослідники С. Габлік («The re-enchantment of art. New York: Thames and Hudson» 1991 р.), Т. Рошак («Awakening the ecological unconscious. Exploring our Interconnectedness», 1993 р.), Р. Лув («Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder», 2005 р.), П. Вітакер («Art-thérapie et environnement», 2017 р.), К. Кніббе та П. Хансен-Адамідіс («Le jardin pour toile : les métaphores thérapeutiques dans un jardin pour enfants», 2017 р.), А. Діканн («Land art therapy, a return to the essence of the creative process», 2020 р.) осмислюють значення природо-терапії для дітей та дорослих [7, 8, 9, 10, 11, 12].

Джерельною базою дослідження стали архівні матеріали, зокрема інтерв'ю з авторами проєктів, фотодокументи з архіву художників та каталоги заходів лендарту, що відбувалися в Україні до 2022 року включно.

Мета статті – дослідити особливості розвитку та постановки нових завдань перед українським лендартом в умовах воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Лендарт у перекладі з англійської мови – «мистецтво землі», що передбачає створення художніх об'єктів у навколишньому середовищі за допомогою природних засобів. Через спостереження, виявлення та підкреслення органічних матеріалів художник пізнає світ, спілкується з природою, шляхом єднання з нею в момент творення, прагне віднайти втрачену гармонію.

Саме тому питання мистецької терапії природним середовищем зацікавило закордонних дослідників ще у 90-х рр. ХХ ст. Екологічні системи розглядалися ними як джерело страждання, так і зцілення. С. Габлік вбачає коріння такої терапії в тісному зв'язку людини з довкіллям з найдавніших часів, оскільки спирається на історичне використання мистецтва як ритуалу [7]. На важливості споконвічного зв'язку людства із природою наголошує і культуролог, філософ та соціолог Т. Рошак [8]. Про лендарт-терапію, як повернення до суті творчого процесу пише А. Діканн, оскільки природа і людина – нероздільні творці. З незапам'ятних часів люди зверталися до природи, щоб виразити себе, звільнити, зцілити або змінити себе. Така форма автентичного творчого вираження як лендарт-терапія дозволяє будь-кому, незалежно від його проблеми (психосоматичні розлади, психологічні патології, адиктивна поведінка тощо), звільнити своє задушене тіло, заново відкрити життєву силу, реконструювати зв'язок між тілом

та розумом, щоб знову стати суб'єктом [12]. Досліджуючи дітей, відрізаних від досвіду взаємодії з природою, яких поглинули цифрові технології, Р. Лув увів у науковий обіг поняття «розлад дефіциту природи». На думку дослідника, створення мистецтва по відношенню до землі, допомагає встановити контекст для емоційного та психологічного здоров'я [9]. Також про це зазначає у своїй праці В. Мельниченко: «Заняттям з лендарту притаманна заспокійлива дія, ... це допомагає вирішувати життєві ситуації, сприяє формуванню психічних і якісних якостей особистості» [6, с. 4, 80]. Дослідження К. Кніббе та П. Хансен-Адамідіс «Сад як полотно: терапевтичні метафори в дитячому саду» тлумачить про сад як живий витвір мистецтва, кожна складова якого відповідає метафорам людського життя, та про вплив арт-терапії на природу. Кніббе та Хансен-Адамідіс зазначають про численні переваги садівництва, включаючи покращену концентрацію, підвищення самооцінки, зниження тривоги [11]. Про заспокійливу функцію арт-терапії та середовища говорить і П. Вітакер. Дослідниця описує мистецький проєкт Катаріни Компан Ерзар «Квіти співчуття», пов'язаний з травмою трьох поколінь словенців, які постраждали від Другої світової війни. Вистава, яка поєднала музику, поезію та мистецтво, вивільнила болючі емоції, та надала їм сенс і значення через творчу форму [10].

З початком повномасштабних воєнних дій на території України десятки тисяч людей теж постраждали та втратили свої домівки. Більшість деокупованих та розмінованих територій досі залишаються небезпечними для вільного пересування. До таких місць належать і локації щорічних фестивалів лендарту, саме тому було неможливим їхнє проведення (на тих територіях) у 2022 році. Це призвело до пошуку нових шляхів творчої реалізації.

Так, за ініціативи галереї сучасного мистецтва «Асортиментна кімната», спільноти «SVAYA», організації «MetaLab» за підтримки громадської некомерційної організації «Інша Освіта» й німецької гуманітарної організації «Sign of hope / Hoffnungszeichen» було створено мистецький кемп «Тіло міста» для підлітків, що опинилися в Чернівцях та Івано-Франківську через війну росії проти України [13]. Оскільки дітям складніше адаптуватися до нових життєвих умов та обмежень, і доки дорослі вирішують проблеми, дитячі психологічні травми залишаються поза увагою, що становить загрозу для формування повноцінного

свідомого покоління. Програма кемпу передбачає дослідження міста через мистецькі практики з метою допомогти знайти друзів, стати частиною нового простору. Українські художниці та кураторки — Ольга Поляк, Марія Агісян та Наталя Лісова запропонували підліткам взаємодію з природним середовищем Чернівців. Досліджуючи простір та себе в ньому, учасники прагнули поєднатися з органічними матеріалами.

У Івано-Франківську теоретичне заняття з лендарту було проведено в бомбосховищі через оголошену повітряну тривогу, а практичні заняття відбулися у парку вже після відбою тривоги. Учасники віднайшли у докільлі дерева зі зламаними гілками, дупла старих

дерев та намагалися доповнити їх, взаємодіяти та співпереживати. Розмаїттям ідейного пошуку стала короткотривала інсталяція «Сніданок на траві», коли на білій скатертині, розстеленій на траві підлітки розмістили свої улюблені страви, виконані з листя, гілок, кори, каміння, шишок, квітів, сіна та насіння як альтернативний спосіб вирішення продовольчої кризи (іл. 1).

За ініціативи мистецтвознавчині Катерини Кіт-Садової та Ляни Мицько (директорки Львівського муніципального мистецького центру) у львівському прихистку — модульному містечку для біженців, названому Маріяполіс (від Маріуполь — місто Марії), менторка Н. Лісова провела майстер-клас з лендарту для дітей

Іл. 1. Учасники кемпу у Івано-Франківську. Сніданок на траві. Дія та об'єкти у докільлі. Органічні матеріали, тканина. 2022. [Світлина Н. Лісової]

віком 5–12 років [14, с. 461]. У цьому містечку (на Сихові) було об'єднано сім'ї з Маріуполя, Херсона, Краматорська, Луганська та інших регіонів, де відбувалися і досі тривають активні бойові дії; проте окрім тимчасового прихистку найменшим його мешканцям потрібна увага та психологічна розрада. Так, під час заняття діти вирішили створити органічні макети будівель. Коріння зрізаного дерева перетворилося на старий будиночок з кімнатами для жолудів, затуленими листочками-дверцятами, що свідчить про необхідність особистого простору, якого дітям бракує в тимчасовому помешканні. Тріщини будинку діти «позашивали» гілками, а старий цвях у серцевині дерева, наче рану, затулили мохом. Бажання полагодити символічну оселю виявляє тугу за домівкою. Сімейство жолудів, тулячись один до одного, заховалось під одним дахом, демонструючи цінність родинних зв'язків та досвід переховування в часи бомбардування. Мобільний будиночок для жолудів символізує переносну споруду для спільного проживання, що в теорії мало б забезпечити можливість збереження будинку та його мешканців шляхом транспортування у безпечне місце (іл. 2).

Символічні льодяні будинки повстали в лендарт-проекті Маргарити Журунової та Богдана Локатиря «Крихке» (іл. 3). Тут

витесані з криги невеличкі будинки розміщені на крижаній поверхні річки, щоб згодом розсипатися та розчинитися. Деякі з цих будівель мають повздовжні тріщини. Саме дім як символ історичної тягlosti, стабільності, надії та родинного затишку, сьогодні є вкрай вразливою константою. Автори реалізували проєкт за підтримки культурної інституції «Асортиментна кімната», яка долучилась до оупен-колу програми «Emergency Residencies» від «Kyiv Biennial».

У пошуках гармонії та ментального захисту людині притаманно повертатися до лона природи. Так, харківські митці Юрій Штайда та Вікторія Телетьєн знайшли прихисток у Винниківському лісі на Львівщині. 10 жовтня 2022 року вони вирушили по гриби до сусіднього лісу, коли над ними пролетіла російська ракета. Впавши на землю, глибоко вдихаючи запах осіннього листя, вони відчули умиротворення. Художники помітили, що в момент переховування у лісі вони почувалися більш захищеними, аніж у будинку, який може стати мішенню для ракети, тоді як природа залишається поза інтересами агресора. Бажання огорнутися спокоєм й поринути в медитативний стан осіннього лісу надихнуло митців на лендарт-дію «Ковдра» (іл. 4). Згодом автори реалізували цю ідею для проєкту КОНТРміф

Іл. 2. Воркшоп у Сихові. Мобільний будиночок для жолудів. Об'єкт у доквіллі. Гілка, скло, мотузка. 2022. [Світлина Н. Лісової]

Іл. 3. Маргарита Журунова, Богдан Локатир. Крихке. Об'єкт у доквіллі. Лід. 2022. [Світлина М. Журунової]

від громадської організації Центр культурного розвитку «Тотем» (м. Херсон). [15].

Таким чином спільна мета об'єднала культурних діячів для відновлення практики лендарту у важкий для України та її творчого середовища воєнний час. Водночас у мистецтві доквілля було віднайдено функцію символічного зцілення, оскільки людині як органічній істоті притаманно контактувати, доглядати, співпереживати з навколишнім середовищем, бути його частиною. У лендарті кожен вільний у своїх мистецьких висловлюваннях, а знайдена художником форма відображає внутрішній стан мистця. Лендарт-терапія використовує мистецтво і творчий процес для терапевтичного дослідження та примирення емоційних конфліктів,

сприяє самосвідомості, розвитку соціальних навичок, вирішення проблем, зменшення тривоги та підвищення самооцінки. У такий спосіб сучасне мистецтво загоєє травми війни, спонукаючи на створення нового прекрасного для протидії життєвим складнощам, надихає не втрачати віру у майбутнє.

Головні висновки та перспективи використання результатів дослідження. Дослідивши діяльність мистецьких заходів лендарту 2022 року, можемо впевнено твердити, що вітчизняне мистецтво доквілля сформувало та продовжує вдосконалювати свою самобутню світоглядну мову. Для митців органічні матерії є універсальним терапевтично-дослідницьким інструментом пізнання світу.

Іл. 4. Юрій Штайда, Вікторія Телетьєн. Ковдра. Дія у доквіллі. Ковдра, листя. 2022.
[Світлина А. Скрипки]

У дослідженні виокремлено фактори впливу ментального контексту вітчизняного мистецтва доквілля на авторів та учасників проєктів, де особливе місце належить емоційно-чуттєвій сфері, що дає підстави виокремити терапевтичну складову українського лендарту в системі світового мистецтва як унікального явища творчого світосприйняття. Саме лендарт як вид мистецтва виконує унікальну функцію єднання людини з природою.

Матеріали й теоретичні дослідження роботи можуть стати підґрунтям для написання статей,

наукових досліджень, праць з історії сучасного українського мистецтва, навчальних посібників, а також знадобляться під час викладання історії культури та мистецтва в навчальних закладах, зокрема в процесі підготовки художників. Результатами дослідження та ілюстративним матеріалом можуть послуговуватись науковці, які пишуть історію вітчизняного мистецтва. Теоретичні дослідження роботи є підґрунтям для подальшого поглибленого наукового розгляду порушеної теми, зокрема — явища лендарту в системі сучасного мистецтва України.

Список використаних джерел

1. *Мистецтво доквілля: Україна 1989–2010 : монографія* / упоряд. П. Бевза, Г. Гідора. Київ : Софія-А, 2010.
2. Вишеславський Г. Українському ленд-арту 36 років. *Галерея*. 2008. № 3/4 (35/36). С. 9–15.
3. Грідяєва Т. Перформанс та просторові мистецькі події-акції в Україні 1960-х — перша пол. 1990-х років. *Народознавчі зошити*. 2015. № 4 (124). С. 899–907.
4. Грідяєва Т. Мистецтво ленд-арту в Україні впродовж 1980-х — пер. пол. 2000-х років. *Народознавчі зошити*. 2015. № 5 (125). С. 1181–1190.

5. Кохан Н. М. *Ленд-арт у контексті сучасного ландшафтного дизайну* : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.05 «Дизайн» / Харківська держ. акад. дизайну і мистецтв. Харків, 2019. URL: <https://ksada.org/doc/diss-kohan.pdf> (дата звернення: 02.11.2022).
6. Мельниченко В. О. *Формування розвивального простору у закладі дошкільної освіти засобами ленд-арту : кваліфікаційна робота другого (магістерського) рівня вищої освіти* / Маріупольський держ. ун-т. Маріуполь, 2021. URL: <https://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/3172/1/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%92.%D0%9E.pdf> (дата звернення: 11.02.2023).
7. Gablik S. *The re-enchantment of art*. New York : Thames and Hudson, 1991. URL: <https://www.amazon.com/Reenchantment-Art-Suzi-Gablik/dp/0500276897> (дата звернення: 17.02.2023).
8. Roszak T. *Awakening the ecological unconscious. Exploring our Interconnectedness*. 1993. № 34. P. 48–51. URL: <https://www.context.org/iclib/ic34/roszak/> (дата звернення: 03.02.2023).
9. Louv, R. *Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder*. [S. l.] : Algonquin Books, 2005. URL: https://www.betterworldbooks.com/product/detail/9781565123915?shipto=US&curcode=USD&utm_source=affiliate&cjevent=99959181b2c811ed837ce61b0a18b8f8&utm_campaign=Text&utm_medium=CJ_Link&utm_term=7559861&utm_content=Homepage&cjdata=MXxOfDB8WXww (дата звернення: 14.02.2023).
10. Whitaker P. *Art Therapy and Environment (Art-thйrapie et environnement)*. *Canadian art therapy association journal*. 2017. Vol. 30. №. 1. P. 1–3 [Електронний ресурс]. DOI: <https://doi.org/10.1080/08322473.2017.1338915> URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08322473.2017.1338915> (дата звернення: 20.02.2023).
11. Khibbe С., Hansen-Adamidis, P. *Garden as Canvas: Therapeutic Metaphors in a Children's Garden (Le jardin pour toile : les mйtaphores thйrapeutiques dans un jardin pour enfants)*. *Canadian art therapy association journal*. 2017. Vol. 30. №. 1. P. 22–30 DOI:<https://doi.org/10.1080/08322473.2017.1304003> URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08322473.2017.1304003> (дата звернення: 08.02.2023).
12. Dikann A. *Land art therapy, a return to the essence of the creative process*. *Soins Psychiat*. 2020. № 41 (327). P. 27–30. DOI:[10.1016/S0241-6972\(20\)30040-2](https://doi.org/10.1016/S0241-6972(20)30040-2) URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32718458/> (дата звернення: 09.02.2023).
13. Тіло міста. Кемп для підлітків : [зображення]. *Facebook* URL: https://www.facebook.com/events/700094554576637/?active_tab=discussion (дата звернення: 11.11.2022).
14. Лісова Н. *Терапевтична функція мистецтва довкілля для дітей біженців. II Міжнародна наукова конференція «Комплексний підхід до модернізації науки: методи, моделі та мультидисциплінарність: матеріали II Міжнар. наук. конф., м. Чернівці, 26 серп., 2022 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця : Європейська наукова платформа, 2022. С. 461–463.*
15. Центр культурного розвитку «Тотем» / Centre of cultural development «Totem». КОНТРміф : [зображення]. *Facebook*. URL : <https://www.facebook.com/Totem.Culture.Development.Centre/photos/a.305918606511611/1525631137873679> (дата звернення: 15.11.2022).

References

1. Bevza, P., & Hidora, H. (Uporjad.), (2010). *Mystectvo dovkillja: Ukraїna 1989–2010* [Environmental art: Ukraine 1989–2010] : *monohrafija*. Kyiv : Sofiia-A [in Ukrainian].
2. Vysheslavskiy, Gh. (2008). *Ukrainskomu lend-artu 36 rokov* [Ukrainian land art is 36 years old]. *Ghalereja* [Gallery], 3/4 (35/36), 9–15 [in Ukrainian].
3. Hrydyayeva, T. (2015). *Performans ta prostorovi mystets'ki podiyi-aktsiyi v Ukrayini 1960-kh – persha pol. 1990-kh rokov* [Performance and spatial artistic events-actions in Ukraine in the 1960s – the first half. 1990s.]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnological notebooks], 4 (124), 899–907 [in Ukrainian].
4. Hrydyayeva, T. (2015). *Mystetstvo lend-artu v Ukraini vprodovzh 1980-kh – per. pol. 2000-kh rokov* [The art of land art in Ukraine during the 1980s – trans. gender 2000s.]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnological notebooks], 5 (125), 1181–1190 [in Ukrainian].
5. Kokhan, N. M. (2019). *Lend-art u konteksti suchasnogho landshaftnogho dyzaynu*; [Land art in the context of modern landscape design] : dys. ...kand. mystetstvoznavstva : 17.00.05 «Dyzain» / Kharkivskya derzh. akad. dyzajnu i mystectv. Kharkiv : Kharkivskya derzh. akad. dyzajnu i mystectv. <https://ksada.org/doc/diss-kohan.pdf> [in Ukrainian].
6. Mel'nychenko, V. O. (2021). *Formuvannya rozvyval'noho prostoru u zakladi doshkil'noyi osvity zasobamy lend-artu* [Formation of a developmental space in a preschool education institution by means of land art] : kvalifikatsiina robota druho rivnia (mahisterskoho) vyshchoi osvity. Mariupol's'kyi derzh. un-t. Mariupol'. <https://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/3172/1/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%92.%D0%9E.pdf> [in Ukrainian].
7. Gablik, S. (1991). *The re-enchantment of art*. New York : Thames and Hudson. <https://www.amazon.com/Reenchantment-Art-Suzi-Gablik/dp/0500276897> [in English].

8. Roszak, T. (1993). Awakening the ecological unconscious. *Exploring our Interconnectedness*, 34, 48–51 <https://www.context.org/iclib/ic34/roszak/> [in English].
9. Louv, R. (2005). Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder. [S. l.] : Algonquin Books. https://www.betterworldbooks.com/product/detail/9781565123915?shipt_o=US&curcode=USD&utm_source=affiliate&cjevent=99959181b2c811ed837ce61b0a18b8f8&utm_campaign=Text&utm_medium=CJ_Link&utm_term=7559861&utm_content=Homepage&cjdata=MXxOfDB8WXww [in English].
10. Whitaker, P. (2017). Art Therapy and Environment (Art-thйrapie et environnement). *Canadian art therapy association journal*, 30, 1, 1–3 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08322473.2017.1338915> [in English].
11. Khibbe, C., Hansen-Adamidis, P. (2017). Garden as Canvas: Therapeutic Metaphors in a Children's Garden (Le jardin pour toile : les mйtaphores thйrapeutiques dans un jardin pour enfants). *Canadian art therapy association journal*, 30, 1, 22–30 <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08322473.2017.1304003> [in English].
12. Dikann, A. (2020). Land art therapy, a return to the essence of the creative process. *Soins Psychiat*, 41 (327), 27–30 <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32718458/> [in English].
13. Tilo mista. Kemp dlia pidlitkiv [The body of the city. Camp for teenagers] : [image]. *Facebook*. https://www.facebook.com/events/700094554576637/?active_tab=discussion [in Ukrainian].
14. Lisova, N. (2022). Terapevtychna funktsiia mystetstva dovkillia dlia ditei bizhentsiv [The therapeutic function of environmental art for refugee children]. *II Mizhnarodna naukova konferentsiia «Kompleksnyi pidkhid do modernizatsii nauky: metody, modeli ta multydystryplinarnist: materialy II Mizhnarodnon naukovon konferentsin* [II International Scientific Conference "A comprehensive approach to the modernization of science: methods, models and multidisciplinary: materials of the II International Scientific Conference], m. Chernivtsi, 26 serpnia, 2022 r. / *Mizhnarodnyy tsestr naukovykh doslidzhen*. Vinnytsia : Yevropeyska naukova platforma, 461 [in Ukrainian].
15. Tsestr kulturnoho rozvytku «Totem». KONTRmif [Centre of cultural development «Totem». KOTNRmif] : [image]. *Facebook*. <https://www.facebook.com/Totem.Culture.Development.Centre/photos/a.305918606511611/1525631137873679> [in Ukrainian].

Подано до редакції 08.03.2023